

جامعه و حکومتی که پیامبر در مدینه بنیان نهاد، در فاصله سال‌های ۱۱ تا ۴۱ ق به دست پنج نفر از جانشینان ایشان با عنوان «خلیفه» اداره شد. این دوره ۳۰ ساله از تاریخ اسلام را عصر خلفای نخستین یا «راشدین» می‌گویند. جامعه اسلامی در این دوره با مسائل متعددی روبه‌رو شد که مهم‌ترین آنها موضوع جانشینی پیامبر، اداره حکومت، تثبیت اسلام در شبه جزیره عربستان و فتوحات مسلمانان در خارج از شبه جزیره بود. در این درس، شما با جست‌وجو، گردآوری و مطالعه شواهد و مدارک تاریخی، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این مسائل را بررسی خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

وحدت یا تفرقه؟

پیش از ورود به موضوع جانشینی پیامبر اسلام، لازم است درباره موضوعی مهم قدری بیندیشیم. مسلمانان با وجود اشتراک عقیده در مسائل فراوان، در موضوع جانشینی رسول خدا اختلاف نظر دارند. شیوه صحیح مواجهه با این اختلاف نظر، همان روش برخی، از علمای شیعه و سنی معاصر و پیشین است. آنان ضمن دفاع مستدل و منطقی از باورهای خویش، برای وحدت و یکپارچگی تمام مسلمانان در برابر دشمنان و بدخواهان اسلام و تقریب مذاهب اسلامی تلاش می‌کردند. آنان همواره مراقب بودند که اختلاف نظر مسلمانان در مسئله امامت و خلافت، موجب تفرقه جوامع اسلامی و درگیری مسلمانان با یکدیگر نشود. - با راهنمایی دبیر، درباره ضرورت و روش‌های حفظ وحدت و عواقب تفرقه و دشمنی میان مسلمانان در شرایط کنونی جهان، بحث و گفت‌وگو کنید.

جانشینی رسول خدا و شکل‌گیری خلافت

ماجرای سقیفه^۱ و انتخاب ابوبکر به خلافت

خدا تصمیم بگیرند. ابوبکر بن ابی قحافه، عمر بن خطاب و ابوعبیده جراح از گروه مهاجران، به سرعت، خود را به آن جمع رساندند. سرانجام، پس از گفت‌وگو و بحث‌هایی که در آن جلسه صورت گرفت، نخست عمر و ابوعبیده و سپس تعدادی از انصار حاضر در سقیفه با ابوبکر، به عنوان خلیفه و جانشین پیامبر، بیعت کردند.

هنگامی که علی علیه السلام و بنی‌هاشم مشغول برگزاری مراسم تدفین پیامبر بودند، گروهی از انصار در مکانی موسوم به «سقیفه بنی‌ساعده» در مدینه گرد هم آمدند تا درباره تعیین جانشین رسول

۱- سقیفه به معنای ایوانچه‌ای سقف‌دار (سایبان‌دار) است.

بررسی و تحلیل شواهد و مدارک

بخشی از گفت‌وگوی افراد حاضر در اجتماع سقیفه بنی‌ساعده را که به خلافت ابوبکر بن ابی قُحافه منجر شد، بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

سعد بن عُباده، رئیس خزرجیان و از انصار، گفت: «ای گروه انصار! شما پیش از دیگران به اسلام گرویدید و از این جهت برای شما فضیلتی است که برای دیگران نیست. پیامبر اسلام بیش از ده سال قوم خود را به خداپرستی و مبارزه با شرک دعوت نمود، جز جمعیت کمی از آنان، کسی به او ایمان نیاورد، ولی هنگامی که پیامبر با شما سخن گفت، شما به او ایمان آوردید و دفاع از او را برعهده گرفتید و برای گسترش اسلام و مبارزه با دشمنان جهاد کردید... هر چه زودتر زمام کار را به دست بگیرید که جز شما کسی لیاقت این کار را ندارد» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۳۴۲-۱۳۴۳).

به دنبال آن، ابوبکر برخاست و چنین گفت: «خداوند، محمد را برای پیامبری به سوی مردم فرستاد... گروهی از مهاجران به تصدیق و ایمان و یاری او در لحظات سخت بر دیگران سبقت گرفتند و از کمی جمعیت نهراسیدند،... آنها خویشاوندان پیامبرند و به زمامداری و جانشینی شایسته‌تر... اگر از گروه مهاجرین بگذریم هیچ‌کس به مقام و موقعیت شما (انصار) نمی‌رسد. بنابراین، چه بهتر ریاست خلافت را مهاجرین به دست بگیرند و وزارت و مشاوره را به شما واگذار کنند» (همان، ص ۱۳۴۵). ابوبکر با اشاره به دو دستگی انصار و سابقه جنگ و خونریزی میان آنان، گفت: هرگاه یک نفر از شما خود را برای خلافت آماده کند، مانند آن است که خود را به کام شیر افکنده باشد (جاحظ، البیان والتبیین، ج ۲، ص ۱۸۱).

آن‌گاه حُباب بن مُنذر از جانب انصار و عمر و ابوعبیده از طرف مهاجران سخن گفتند و دلایلی را برای تعیین جانشین از گروه خویش بیان کردند. بشیر بن سعد که پسر عموی سعد بن عباد بود و از تمایل انصار به ریاست او به شدت ناراحت بود، برخلاف انتظار گفت: پیامبر از قریش است، خویشاوندان پیامبر برای زمامداری از انصار شایسته‌ترند چه بهتر که کار خلافت را به خود آنان واگذاریم و مخالفت نکنیم. پس از آن بود که ابوبکر رو به مردم کرد و گفت: به نظر من عمر و ابوعبیده برای خلافت شایستگی دارند. با هر یک می‌خواهید بیعت کنید. ولی آن دو برخاستند و به ابوبکر گفتند: تو از ما شایسته‌تری... چه کسی می‌تواند در این امر بر تو سبقت بگیرد، و بی‌درنگ دست ابوبکر را به عنوان بیعت فشر دند.

یکی از بزرگان قبیله اوس از گروه انصار رو به افراد خود کرد و گفت: «هرگاه خزرجیان، گوی خلافت را بر بایند و زمام امور را به دست بگیرند، فضیلت و برتری می‌یابند. هر چه زودتر برخیزید و با ابوبکر بیعت کنید». اوسیان نیز همگی به تبعیت از او با ابوبکر بیعت کردند. ولی رئیس خزرجیان و افراد قبیله او از بیعت خودداری ورزیدند (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۳۴۵-۱۳۴۸).

با توجه به مباحث مطرح شده در سقیفه:

- اشخاص یا نمایندگان گروه‌های مسلمان، برای اثبات حقانیت خود در جانشینی پیامبر، بر چه معیارهایی تأکید کردند؟
- به نظر شما آیا این معیارها برای تعیین جانشین پیامبر مناسب یا کافی بود؟ چرا؟

بحران ارتداد و جنگ‌های داخلی

پس از رحلت پیامبر و آغاز خلافت ابوبکر بن ابی قحافه، سه گروه با حکومت وی به مخالفت پرداختند.

۱- گروه‌هایی از قبایل عربستان، که در سال‌های پایانی زندگانی رسول خدا و پس از گسترش قدرت مسلمانان، اسلام آورده بودند و با تعالیم آن‌س و آشنایی نداشتند.

۲- گروه دوم افرادی بودند که در واپسین روزهای زندگانی رسول خدا و با پدیدار شدن آثار بیماری آن حضرت، ادعای پیامبری کردند.^۱

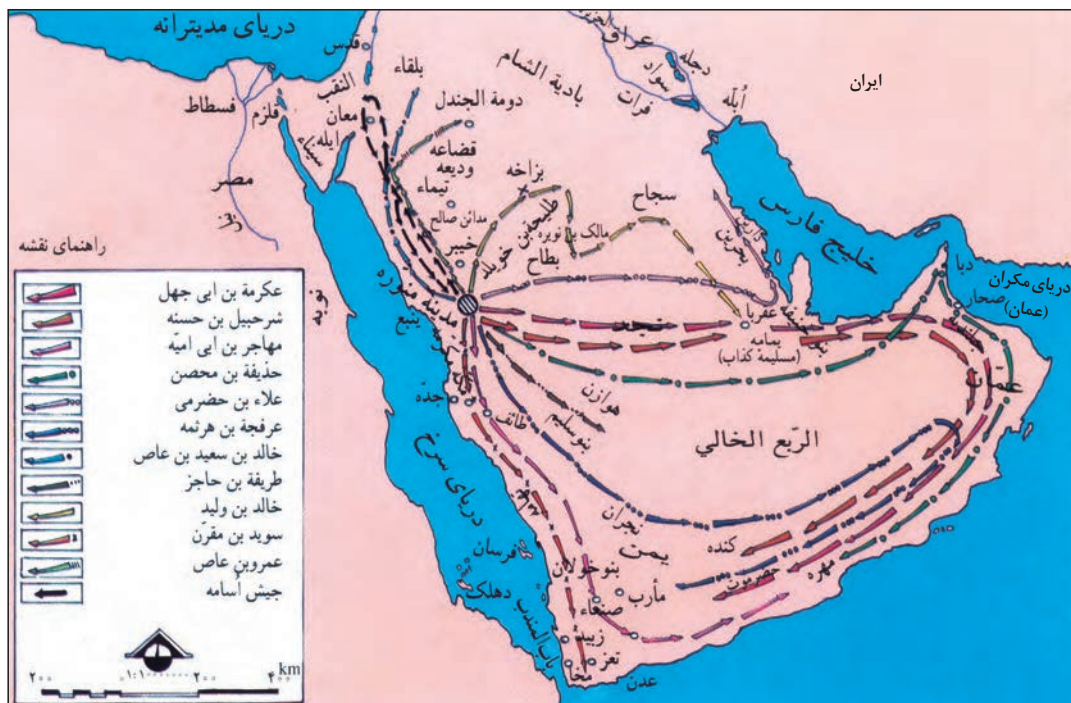
۳- گروه سوم، کسانی بودند که ابوبکر را به عنوان خلیفه پیامبر قبول نداشتند و به طور آشکار از حضرت علی (ع) حمایت می‌کردند.

ابوبکر پس از استقرار بر مسند خلافت، سپاهی را گرد آورد و به مقابله با شورش‌ها و نافرمانی‌ها فرستاد. این سپاه، علاوه بر شکست

مرتدان و پیامبران دروغین، معترضان به خلافت ابوبکر را نیز به شدت سرکوب کرد.

خلافت عمر و عثمان

خلیفه اول (ابوبکر) اندکی بیش از دو سال خلافت کرد. او در واپسین لحظات زندگی، طی وصیت‌نامه مکتوبی، عمر بن خطاب^۲ را به جانشینی خود معرفی کرد. از مهم‌ترین رویدادهای دوران خلیفه دوم (حک ۱۳-۲۳ق)، فتوحات مسلمانان در سرزمین‌های مجاور شبه جزیره عربستان بود. خلیفه دوم پیش از مرگ^۳، شورایی شش نفره تشکیل داد و اعضای آن را مأمور کرد که از میان خود یک نفر را به عنوان خلیفه برگزینند. گفت‌وگوها و رایزنی‌های اعضای آن شورا، به گونه‌ای پیش رفت که سرانجام عثمان بن عفان^۴ به عنوان خلیفه سوم (حک ۲۳-۳۵ق) انتخاب شد.

جنگ‌های داخلی

۱- پیامبران دروغین عبارت بودند از: أسود عَنسی، مُسَیْمَةَ بن حبیب، سِجَاح دختر حارث و طلیحَة بن خُوَیْلَة.

۲- عمر از طایفه بنی عدی، یکی از طایفه‌های قبیله قریش بود.

۳- خلیفه دوم به دست غلامی به نام پیروز یا فیروز نهادنی، ملقب به ابولؤلؤ مجروح شد و بر اثر شدت جراحت از دنیا رفت.

۴- عثمان از خاندان بنی امیه در زمان ابوبکر از افراد نزدیک به خلیفه بود و کاتب وی به شمار می‌آمد؛ در دوره عمر نیز نفوذ قابل توجهی داشت.

شورای شش نفره و خلافت عثمان بن عفان

اعضای شورای را که عمر برای گزینش خلیفه سوم تعیین کرد، عبارت بودند از علی علیه السلام، عثمان، عبدالرحمان بن عوف، سعد بن ابی وقاص، طلحه و زبیر. خلیفه دوم مقرر کرد که در این شورا، اقلیت باید به نظر اکثریت تمکین کند و در صورت مخالفت، گردن زده شود. همچنین شرط کرد اگر سه نفر در برابر سه نفر قرار گیرند، حق با گروهی است که عبدالرحمان بن عوف در آن است. سعد بن ابی وقاص حق رأی خود را به عبدالرحمان واگذار کرد. زبیر نیز حق خود را به علی علیه السلام داد. طلحه هم به نفع عثمان کنار رفت. عبدالرحمان به حضرت علی علیه السلام پیشنهاد کرد خلافت را به شرط عمل به کتاب خدا، سنت پیامبر و سیره ابوبکر و عمر بپذیرد، اما آن حضرت، تنها شرط عمل به کتاب خدا و سنت پیامبر را قبول کرد. عثمان، تمام شرایط عبدالرحمان را پذیرفت و به خلافت برگزیده شد.

عثمان بن عفان روش متفاوتی نسبت به خلفای پیش از خود در پیش گرفت. او حکم بن ابی العاص را که پیامبر به طائف تبعید کرده بود، به مدینه بازگرداند. خلیفه سوم همچنین شماری از افراد خاندان اموی را بر سر کار آورد و دست آنان را در اداره امور خلافت باز گذاشت. برخی از صحابه پیامبر همچون ابوذر غفاری و عمار یاسر، نسبت به رفتار منصوبان خلیفه انتقاد و اعتراض کردند. خلیفه که تحت تأثیر اطرافیان و مشاوران خود از جمله مروان بن حکم قرار داشت، انتقادکنندگان را تبعید نمود. مردم از مناطق مختلف مانند کوفه، بصره و مصر برای رساندن صدای اعتراض خویش به گوش عثمان، به مدینه آمدند. علی علیه السلام میان مردم و خلیفه میانجیگری کرد. خلیفه پذیرفت که روش خود را تغییر دهد، اما اطرافیان مانع این کار شدند. به همین دلیل، معترضان خشمگین سرانجام به خانه خلیفه ریختند و او را به قتل رساندند.

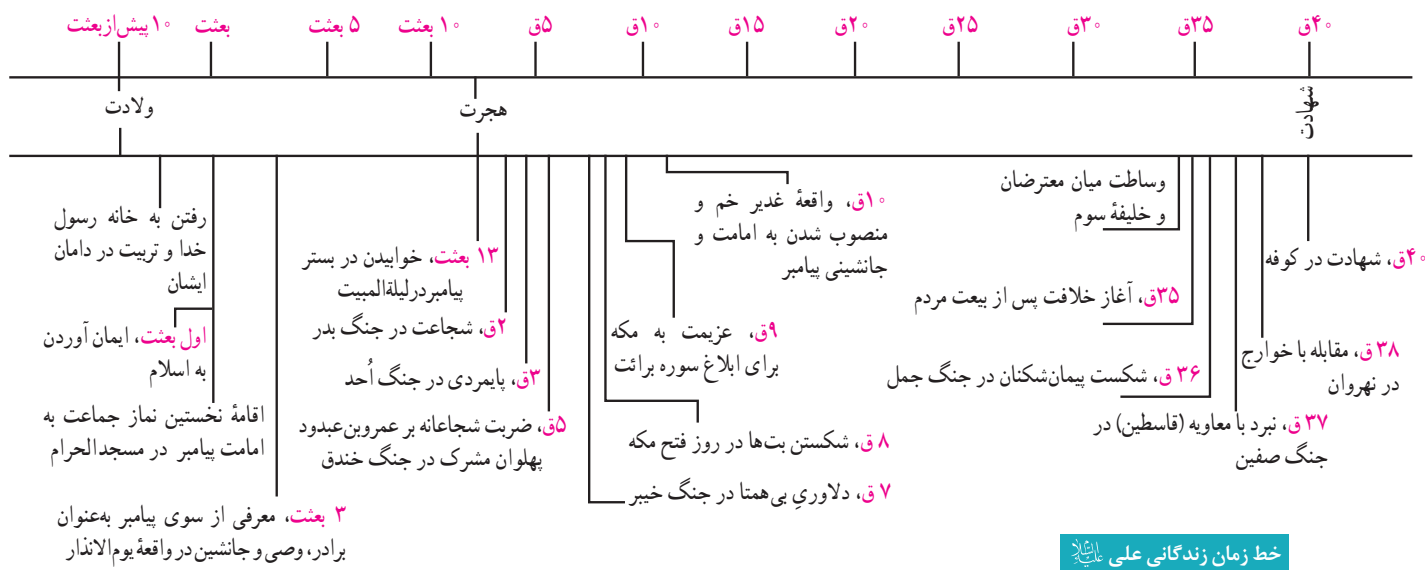
خلافت امام علی علیه السلام (حک ۳۵ - ۴۰ ق)

پس از عثمان، مردم در مدینه به اصرار از علی علیه السلام خواستند که خلافت را بپذیرد و با آن حضرت بیعت کردند. امام مصمم بود که مطابق کتاب خدا و سنت پیامبر عمل نماید؛ از این رو، سران قریش و به ویژه اشراف بنی امیه که از بیعت با ایشان خودداری کرده بودند، به مخالفت و دشمنی برخاستند. از جمله، معاویه پسر ابوسفیان که توسط علی علیه السلام از حکومت شام برکنار شده بود، به بهانه خون خواهی عثمان، به سرکشی پرداخت.

منزل منسوب به امام علی علیه السلام در کوفه

معدودی از بزرگان قریش مانند طلحه و زبیر نیز که بیعت کرده بودند، چون امام با تقاضایشان برای به دست گرفتن حکومت برخی شهرها و مناطق موافقت نکرد، بیعت خود را شکستند و به صف مخالفان پیوستند. نصیحت‌ها و کوشش‌های مسالمت‌آمیز امام علی علیه السلام برای بازداشتن مخالفان از سرکشی و جلوگیری از جنگ داخلی میان مسلمانان، به نتیجه نرسید و آن حضرت ناگزیر به دفع سرکشی‌ها و آشوب‌گری‌هایی شد که اشراف بنی امیه نقش مهمی در ایجاد آن داشتند. بدین منظور امام مرکز خلافت را از مدینه به کوفه منتقل و در سه جنگ جمل، صفین و نهروان با دشمنان مقابله کرد.

کاوش خارج از کلاس

به سه گروه تقسیم شوید و اعضای هر گروه، با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، دربارهٔ زمینه‌ها، عوامل، نتیجه و پیامدهای سیاسی و اجتماعی یکی از سه جنگ جمل، صفین و نهروان، مطالبی تهیه کنید و در کلاس ارائه دهید.

پس از شهادت علی (ع) (۲۱ رمضان سال ۴۰)، مردم در سراسر کشور اسلامی، به جز مناطقی که تحت سلطهٔ معاویه بود، با امام حسن (ع) بیعت کردند. امام حسن (ع) در سال سوم هجرت در مدینه ولادت یافت. آن حضرت، با وجود خردسالی، در برخی وقایع مهم دوران پیامبر از جمله ماجرای مباحثهٔ رسول خدا با مسیحیان نجران و در جریان نزول آیهٔ تطهیر، به عنوان مصداق «اهل بیت»، حضور داشت. پیامبر اسلام، امام حسن و امام حسین (ع) را به عنوان سرور جوانان اهل بهشت و امامان امت پس از امام علی (ع) به مردم معرفی کرده بودند. این دو امام معصوم در دوران حیات امام علی (ع) همراه و یاور ایشان در امور مختلف بودند.

فعالیت ۲

پس از مطالعهٔ درس، همفکری کنید و بگویید شیوهٔ به خلافت رسیدن خلفای نخستین چه تفاوت و شباهتی با هم داشت؟

اوضاع اجتماعی دوران خلفای نخستین

مختلف مسلمان رعایت کنند و از هر دو گروه مهاجر و انصار افرادی را به سمت‌های فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و نواحی مختلف قلمرو خلافت برمی‌گزیدند. برخی سیاست‌های خلیفهٔ سوم، علاوه بر ایجاد نارضایتی در میان مسلمانان، باعث تشدید اختلافات و اوج گرفتن مجدد تعصبات طایفه‌ای و قبیله‌ای در درون جامعهٔ

پس از رحلت پیامبر، به خصوص در پی اختلافی که میان مسلمانان بر سر جانشینی پیامبر در سقیفهٔ بنی‌ساعده به وجود آمد، اتحاد امت اسلامی آسیب دید. با این حال، ابوبکر و عمر در دوران زمامداری خویش تا حدودی مراقب بودند که عدالت را میان افراد و گروه‌های

اسلامی شد. علی علیه السلام در دوران حکومتش تلاش کرد با عمل به تعالیم اسلام و سنت رسول خدا، برادری و یگانگی دینی را به امت اسلامی بازگرداند، اما با موانع و مشکلات اساسی روبه‌رو شد؛ زیرا گروه محدودی که از منافع و امتیازهای ویژه برخوردار شده و سال‌ها به مال‌اندوزی و رفاه‌طلبی خو گرفته بودند، با آن حضرت مخالفت و دشمنی کردند. آنان با اقدام‌های عدالت‌جویانه امام به مقابله برخاستند و سه جنگ را بر جامعه اسلامی تحمیل کردند. این جنگ‌ها تأثیرات اجتماعی نامطلوبی بر جا گذاشت و باعث به وجود آمدن رقابت منطقه‌ای بین عراق و شام شد که تا سال‌ها پس از آن ادامه داشت.

تحولات اقتصادی دوران خلفای نخستین

از نظر اقتصادی نیز وضعیت جامعه اسلامی در دوران خلفای نخستین دگرگون شد. در دوران خلافت عمر و عثمان، درآمدهای فراوانی از سرزمین‌های ثروتمندی که فتح شده بود به خزانه مسلمانان در مدینه سرازیر شد. خلیفه دوم این درآمدها را به عنوان عطایا میان مسلمانان توزیع کرد. نحوه توزیع عطایا توسط خلیفه دوم، اگرچه برپایه مساوات اسلامی نبود، اما ساده‌زیستی و سخت‌گیری او نسبت به کارگزاران خلافت و بزرگان قریش، از ثروت‌اندوزی و تجمل‌گرایی آنان جلوگیری کرد.

نحوه توزیع بیت‌المال در زمان خلیفه دوم

افراد و گروه‌ها	سهم دریافتی
عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر	۱۲۰۰۰ درهم
عایشه، همسر رسول خدا	۱۲۰۰۰ درهم
دیگر همسران پیامبر	۱۰۰۰۰ درهم
مهاجرانی که در جنگ بدر حضور داشتند.	۵۰۰۰ درهم
انصاری که در جنگ بدر حضور داشتند.	۴۰۰۰ درهم
أسامة بن زید و عمر بن ابی سلمه	۴۰۰۰ درهم
حاضران در جنگ احد و پس از آن تا صلح حدیبیه	۴۰۰۰ درهم
حاضران در حوادث پس از صلح حدیبیه و کسانی که قبل از فتح مکه هجرت کرده بودند.	۳۰۰۰ درهم
فرزندان جوان مهاجر و انصار	۳۰۰۰ درهم
کسانی که پس از فتح مکه مسلمان شدند.	۱۰۰۰ درهم
.....	.....

مأخذ: ماوردی، الاحکام السلطانیة، ص ۲۶۱-۲۶۳؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۲، ص ۲۱۴.

فعّالیت ۳

به جدول خوب دقت کنید و بگویید خلیفه دوم برای توزیع بیت‌المال میان مسلمانان چه معیارهایی را در نظر داشته است؟

در دوران خلیفه سوم، بخل و بخشش‌های فراوانی از بیت‌المال به افراد مختلف، به خصوص خاندان بنی‌امیه صورت گرفت. وی محدودیت‌هایی را که عمر برای ثروت‌اندوزی سران قریش ایجاد کرده بود، نادیده گرفت؛ از این رو، آنان اراضی و مزارع وسیعی را در ایران، شام و مصر تصرف کردند و بر ثروت خود افزودند.

فعّالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

- برداشت و تحلیل خود را از متن زیر بیان کنید.

ولید بن عتبّه، حاکم اُموی کوفه، مبلغ زیادی از بیت‌المال قرض گرفت و نمی‌خواست آن را پس دهد. عبدالله بن مسعود که مسئول بیت‌المال بود، به عثمان شکایت برد. خلیفه در پاسخ او گفت: «تو خزانه‌دار ما هستی و نباید نسبت به ولید از آنچه از بیت‌المال برمی‌دارد، تعرض نمایی». ابن مسعود به خشم آمد و گفت: «گمان می‌بردم که خزانه‌دار مسلمانان هستم، اما اگر چنین است، مرا بدان حاجتی نیست» (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۶، ص ۱۴۰).

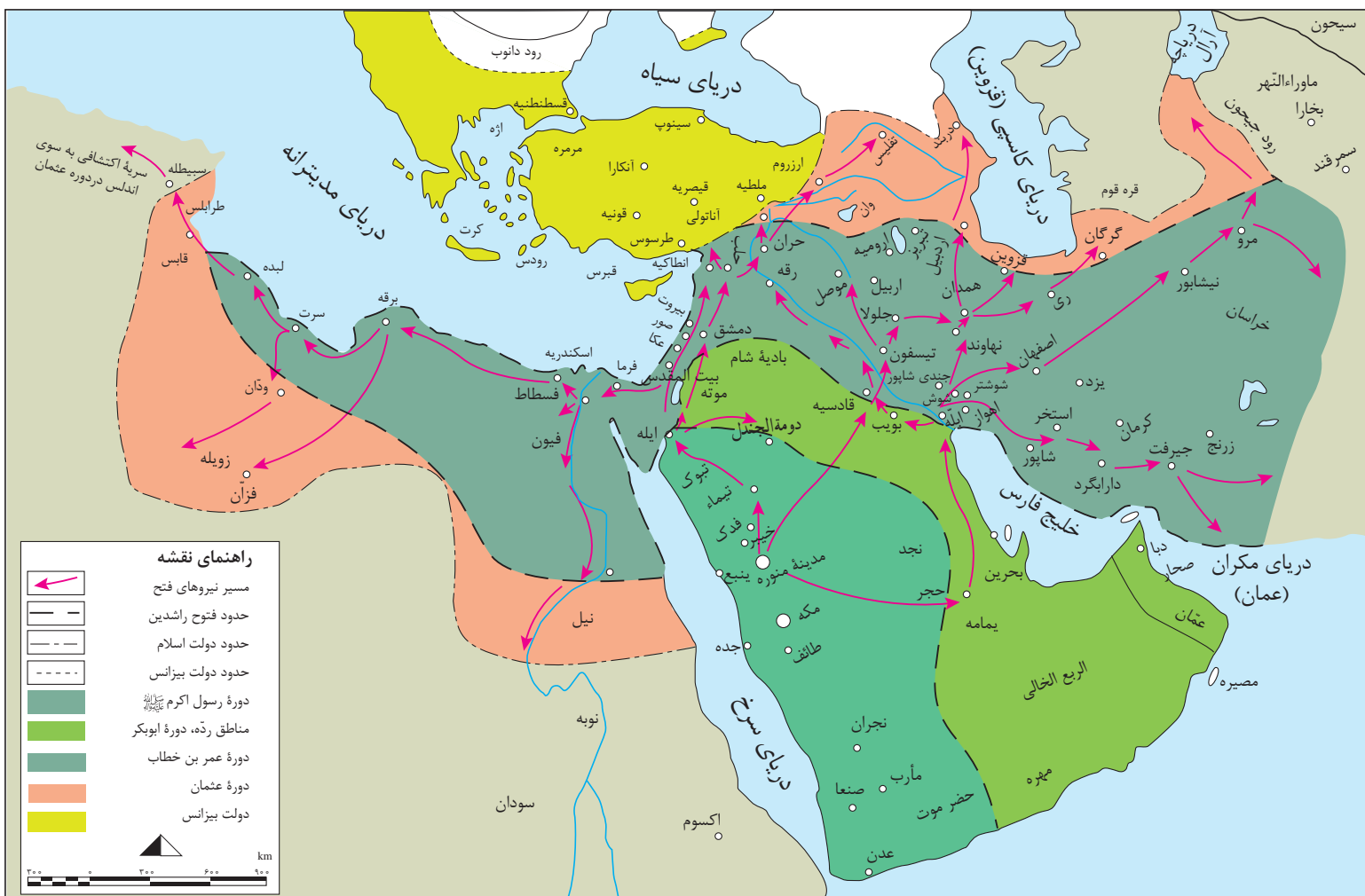

معیارهای قومی، قبیله‌ای، خویشاوندگرایی و یا تقدم و تأخر در قبول اسلام را در توزیع بیت‌المال در نظر نخواهد گرفت.

فتوحات مسلمانان و گسترش اسلام

یکی از رویدادهای مهم تاریخ اسلام در دوران خلفای نخستین، لشکرکشی اعراب مسلمان به سرزمین‌های مجاور شبه جزیره عربستان بود. در نتیجه این لشکرکشی‌ها که از اواخر خلافت ابوبکر آغاز شد و تا پایان خلافت عثمان بدون وقفه ادامه یافت، سرزمین‌های ایران، شام و مصر فتح شد و اسلام به تدریج در آن سرزمین‌ها گسترش پیدا کرد.

علی‌الیه در دوران خلافتش تلاش کرد که عدالت و مساوات اسلامی را اجرا کند. از این رو، بیت‌المال را به طور مساوی میان تمام مسلمانان اعم از عرب و غیرعرب، سیاه و سفید و بنده و آزاد تقسیم کرد. برخی مسلمانان، از جمله طلحه و زبیر به این شیوه توزیع بیت‌المال اعتراض کردند و از آن حضرت خواستند که عرب و قریش را برتر از عجم و موالی قرار دهد؛ اما امام این کار را ستمگرانه دانست و فرمود: «تمام قرآن را تلاوت کردم و برای فرزندان اسماعیل [اعراب] بر فرزندان اسحاق [غیراعراب] به اندازه این چوب [تکه چوبی که از زمین برداشته بود] برتری نیافتم».^۲ منظور آن حضرت این بود که او

نقشه فتوحات در دوران خلفای نخستین

۱- عجم به کسانی گفته می‌شد که عرب‌زبان نبودند و زیانشان برای اعراب مبهم و نامفهوم بود. این واژه بیشتر بر ایرانیان اطلاق می‌شد.

۲- یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۸.

فتح به جنگ و فتح به صلح

در جریان فتوحات، مسلمانان هنگامی که به سپاه دشمن برخورد می کردند و یا به آبادی و شهری می رسیدند، طبق تعالیم اسلام و سنت پیامبر، سه پیشنهاد به آنان ارائه می دادند: اول، اسلام بیاورید؛ دوم، تسلیم شوید و جزیه پرداخت کنید و سوم، بجنگید. پذیرش هر یک از این پیشنهادها وضعیت متفاوتی را به وجود می آورد. اگر پیشنهاد اول پذیرفته می شد و طرف مقابل اسلام می آورد، آنان از حقوقی برابر با دیگر مسلمانان برخوردار می شدند؛ اموال و دارایی هایشان محفوظ می ماند و همچون سایر پیروان اسلام ملزم بودند که زکات بپردازند. اگر پیشنهاد دوم را می پذیرفتند و راضی به پرداخت جزیه می شدند، مسلمانان نیز امنیت جان و مال آنان را تضمین می کردند و به آنان اجازه می دادند که بر دین خویش باقی بمانند و آداب و مناسک مذهبی خود را به جا آورند. همچنین امنیت و احترام پرستگاه های آنها مانند کلیساها و آتشکده ها ضمانت می شد. البته پیشنهاد دوم فقط از پیروان کتاب های آسمانی مانند یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان پذیرفته می شد که به آنان «اهل ذمه» می گفتند. در صورتی که کار به جنگ می کشید، نتیجه جنگ، تکلیف دو طرف را مشخص می کرد.

آثار باستانی تدمر (پالمیرا) پیش از تخریب توسط گروه داعش

فتح شام^۱

سرزمین شام در غرب آسیا، به عنوان نقطه اتصال زمینی و دریایی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا، همواره از موقعیت فوق العاده مهمی برخوردار بوده است. این سرزمین، تاریخ و تمدنی کهن دارد و در دوران باستان محل برخورد تمدن های کهن بین النهرین، ایران، مصر، یونان و روم بوده است. منطقه شام هنگام حمله اعراب مسلمان، زیر سلطه امپراتوری روم شرقی قرار داشت. در آن زمان تعدادی از قبیله های عرب در آن منطقه حضور داشتند. بسیاری از این اعراب و دیگر ساکنان بومی منطقه شام، پیرو آیین مسیحیت بودند، اما در برخی از مسائل مذهبی با کلیسای قسطنطنیه، پایتخت

امپراتوری روم شرقی اختلافات اساسی داشتند. اختلافات مذهبی و تفاوت های قومی، فرهنگی و زبانی که میان توده های مردم شام با طبقه حکومتگر رومی وجود داشت، سبب شده بود که پایه های حاکمیت امپراتوری روم شرقی در این منطقه سست شود. ابوبکر، در اواخر خلافت خود، چندین سپاه را به سوی منطقه شام فرستاد. این سپاهیان در چند نبرد که بیشتر آنها در زمان خلافت عمر به وقوع پیوست، نیروهای رومی و متحدان محلی آنان را شکست دادند و شهرها و آبادی های آن منطقه را یکی پس از دیگری، اغلب با پیمان صلح گشودند. در این پیمان ها، حفظ جان و مال، آزادی دین و عقیده مردم آن شهرها در برابر تسلیم و پرداخت جزیه تضمین شده بود. تمایل اعراب مسلمان به فتح صلح آمیز سرزمین ها و آبادی های مختلف از این نکته معلوم می شود که در جریان محاصره شهر

۱- شام یا شامات، اصطلاحی تاریخی - جغرافیایی است که به منطقه وسیعی در غرب آسیا گفته می شود که از شمال به آسیای صغیر (ترکیه امروزی)، از غرب به دریای مدیترانه، از جنوب به شبه جزیره عربستان و از شرق به بین النهرین محدود می شود. این منطقه، کشورهای سوریه، لبنان، اردن و فلسطین کنونی را دربر می گیرد.

بیت المقدس (ایلیا)، ساکنان مسیحی شهر اعلام کردند که فقط مسلمانان با بردباری این شرط را پذیرفتند و بدین منظور خلیفه در حضور خلیفه، قرارداد صلح و تسلیم شهر را امضا می کنند. دوم از مدینه به بیت المقدس رفت.

فعالیت ۵

بررسی شواهد و مدارک

قسمت هایی از متن صلح نامه بیت المقدس (ایلیا) را مطالعه کنید و دلایل خود را در پذیرش یا رد ادعای رفتار مسالمت آمیز و مدارا جویانه مسلمانان بیان کنید.

«این نامه امانی است که عمر، امیرمؤمنان، به مردم ایلیا می دهد، خودشان و اموالشان و کلیساهایشان و صلیب هایشان، سالم و بیمارشان و دیگر مردمشان را امان می دهد؛ کلیساهایشان مسکون و ویران نشود و از آن نگاهند و حدود آن را کم نکنند، از صلیب و اموالشان نیز، و در کار دیشان مزاحمت نبینند و کسی از ایشان زیان نبیند و کسی از یهودان در ایلیا با آنها مقیم نشود. مردم ایلیا باید جزیه دهند، چنان که مردم شهرها می دهند و باید رومیان و دزدان را از آنجا بیرون کنند. کسانی که بروند جان و مالشان در امان است تا به امانگاهشان برسند و هر که بماند در امان است» (طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۷۸۹-۱۷۹۰).

بیشتر بدانیم

جزیه

جزیه مالیات سرانه ای بوده است که فاتحان مسلمان از پیروان اهل کتاب در قلمرو خویش دریافت می کردند. میزان جزیه بر اساس سطح درآمد افراد تفاوت داشت. زنان، کودکان، سالخوردگان، از کارافتادگان و پیشوایان دینی از پرداخت آن معاف بودند. شواهد و مدارک تاریخی نشان می دهد که جزیه فقط به عنوان مجازات نپذیرفتن اسلام بر کسی تحمیل نمی شده، بلکه برای تأمین امنیت جان و مال اهل کتاب و معاف کردن آنان از حضور در جنگ وضع می شده است. از این رو، خالد بن ولید در پیمان صلحی که با مردم حیره بست، متعهد شد که: «اگر ما از شما حفاظت کردیم، سرانه حق ماست و گرنه، نباید پرداخت کنید» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۵۰۴). ابوعبیده جراح، یکی از فرماندهان مسلمان در جریان فتح سرزمین شام، هنگامی که شنید، هراکلیوس، امپراتور روم شرقی، سپاه بزرگی را برای بیرون راندن مسلمانان از آن سرزمین آماده و تجهیز کرده است، جزیه اخذ شده از مسیحیان را به آنان بازگرداند؛ زیرا احتمال می داد که ممکن است مسلمانان شکست بخورند و نتوانند به وظیفه خود در پاسداری از جان و مال جزیه دهندگان عمل کنند (ابویوسف، کتاب خراج، ص ۱۳۹). همچنین برخی از اهل کتاب که با مسلمانان در جنگ ها شرکت می کردند، نه تنها از دادن جزیه معاف می شدند، بلکه سهم خود از غنیمت های جنگی را نیز می گرفتند (بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۵۹).

فتح مصر

بقایای بخشی از باروی اسکندریه

مصر نیز همچون شام، به هنگام ظهور اسلام، بخشی از قلمرو امپراتوری روم شرقی بود. اسکندریه^۱ در شمال مصر، یکی از مراکز مهم نیروی دریایی آن امپراتوری به شمار می‌رفت. تسلط رومیان بر مصر، موقعیت مسلمانان را در شام و حتی در شبه جزیره عربستان در معرض خطر جدی قرار می‌داد. از این رو، مسلمانان بعد از فتح شام، درصدد برآمدند مصر را نیز تسخیر کنند. عمرو عاص^۲ که آبادانی و ثروت فراوان آن سرزمین را از نزدیک مشاهده نموده و تا اندازه‌ای با وضعیت سیاسی و اجتماعی آنجا آشنا بود، فرماندهی سپاه اعراب مسلمان را در حمله به مصر به عهده گرفت.

مصریان به دلایل مختلفی از حاکمیت امپراتوری روم بر سرزمین خویش ناخشنود بودند؛ از یک سو مالیات‌های سنگینی را به رومیان می‌پرداختند و از سوی دیگر اجازه نداشتند که به مقام‌های عالی برسند. علاوه بر آن، مسیحیان مصر اختلافات مذهبی شدیدی با رومیان داشتند. گروه‌هایی از پیروان آیین یهود نیز که در اسکندریه و سایر نقاط مصر پراکنده بودند، به دلیل عدم حمایت امپراتور روم از آنان در برابر مسیحیان، از او ناخشنود بودند.

در هر حال، اعراب مسلمان طی نبردهایی، لشکریان رومی را شکست دادند و شهرهای مصر را یکی پس از دیگری به جنگ و یا به صلح گشودند. بررسی پیمان‌های صلح مصریان با مسلمانان در منابع تاریخی، نشان می‌دهد که محتوای پیمان‌های مذکور شباهت زیادی به قرارداد صلح بیت المقدس دارد. فتوحات مسلمانان در مصر، بیشتر نتیجه مقاومت نکردن مردم آن سرزمین در برابر سپاه اسلام بود. رفتار مسالمت‌آمیز و مدارا جویانه پیروان اسلام با مسیحیان به هنگام فتح شام و امید به آزادی مذهبی در زیر سایه حکومت مسلمانان، تأثیر بسزایی در متحد نشدن مصریان با رومیان داشت.

با فتح مصر (سال ۲۰ ق)، سلطه و نفوذ سیاسی - نظامی امپراتوری روم شرقی در آن سرزمین از بین رفت، شام از خطر هجوم رومیان تا حدودی در امان ماند و زمینه برای پیشروی مسلمانان در دیگر مناطق آفریقا مهیا شد.

آثار و پیامدهای فتوحات در زمان خلفای نخستین

فتوحات برق‌آسای مسلمانان در عصر خلفای نخستین، از جهات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قابل بررسی است. از نظر سیاسی، اعراب مسلمان در فاصله کمتر از ۲۰ سال، دو قدرت بزرگ جهان آن روز، یعنی حکومت ساسانیان و امپراتوری روم شرقی را شکست دادند و سرزمین‌های مهم ایران، شام و مصر را تصرف کردند. به دنبال این پیروزی‌های نظامی، قلمرو خلافت گسترش زیادی یافت و مردمان و اقوام مختلفی که زبان و فرهنگ متفاوتی با اعراب داشتند، تحت حکومت آنان قرار گرفتند.

۱- بندر اسکندریه که به فرمان اسکندر مقدونی بنا گردید، در عصر باستان یکی از آبادترین شهرهای جهان بود و کتابخانه بزرگ آن شهرت جهانی داشت.

۲- عمرو بن عاص از جمله مکینانی بود که در آغاز، مخالف سرسخت اسلام و پیامبر بود، اما اندکی پیش از فتح مکه و هنگامی که دریافت اسلام تمامی عربستان را فرا خواهد گرفت، به همراه خالد بن ولید به مدینه رفت و اسلام آورد. او مردی فرصت طلب، مال دوست و بلندپرواز بود و برای پیشبرد مقاصد خود سخت تلاش می‌کرد. وی در جریان فتح شام حضور فعالی داشت و نقش مهمی در جلب رضایت خلیفه دوم برای لشکرکشی به مصر داشت. عمرو بن عاص پیش از جنگ صفین به طمع حکومت مصر به معاویه پیوست و با حيله‌گری مانع شکست سپاه او شد.

به لحاظ اقتصادی، سرزمین‌های فتح شده، ثروتمند و دارای شهرها و روستاهای آباد و بزرگی بودند. اعراب، علاوه بر غنایم فراوانی که در جریان فتوحات کسب کردند، منابع اقتصادی و درآمدهای مالیاتی آن سرزمین‌ها را نیز در اختیار خود گرفتند. مهم‌ترین پیامد فتوحات مسلمانان، در عرصه دین و فرهنگ جلوه‌گر شد. از یک‌سو، دین اسلام به سرزمین‌های جدید معرفی شد و به تدریج مردم آن سرزمین‌ها مسلمان شدند؛ از سوی دیگر، ایران، شام و مصر که دارای فرهنگ و تمدنی غنی و مردمانی متمدن بودند، نقش بسزایی در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کردند.

عوامل گوناگونی در پذیرش اسلام توسط مردم سرزمین‌های مختلف تأثیر داشت. مهم‌ترین این عوامل عبارت بودند از:

۱- جاذبه پیام جهانی اسلام که همه انسان‌ها را بدون توجه به رنگ پوست، زبان، فرهنگ و طبقه اجتماعی‌شان، مخاطب قرار داده و به آنان وعده می‌داد که با ایمان به اسلام و عمل به دستورات آن، به سعادت و رستگاری در دنیا و آخرت خواهند رسید.

۲- اسلام همه مردم را به عمل به شریعتی سهل و ساده فرا می‌خواند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ علل بروز جنگ‌های رده را بیان کنید.
- ۲ دلایل شورش مردم بر خلیفه سوم در برخی شهرهای قلمرو اسلامی چه بود؟
- ۳ شیوه تقسیم و توزیع بیت‌المال توسط علی (ع) و سه خلیفه پیش از او را توضیح دهید.
- ۴ دلایل سیاسی و اقتصادی مخالفت و دشمنی سران قریش با خلافت امام علی (ع) را شرح دهید.
- ۵ عوامل مؤثر بر موفقیت مسلمانان در فتح شام و مصر را، در دو بعد سیاسی و اجتماعی، بیان کنید.